

ОКРЕМІ ПИТАННЯ ГЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ ТА МІСЦЕ ПРИНЦИПУ ГЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ У СИСТЕМІ ЗАСАД КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ

SPECIFIC ISSUES OF GENDER EQUALITY AND THE PLACE OF THE PRINCIPLE OF GENDER EQUALITY IN THE SYSTEM OF PRINCIPLES OF CRIMINAL PROCEDURE

Кіліміченко Х.Ю., здобувачка кафедри кримінального процесу
Національний університет «Одеська юридична академія»

Стаття присвячена окремим питанням гендерної рівності та місцю принципу гендерної рівності у системі засад кримінального провадження. Були наведені наявні у літературі визначення гендерної рівності, та виділена спільна ознака, що характерна для гендерної рівності – рівне користування правами чоловіків та жінок, незважаючи на їх фізіологічні відмінності. Також у статті проаналізовані положення Конституції України та чинного законодавства, які прямо закріплюють принцип гендерної рівності.

Автором були досліджені рішення ЄСПЛ, в яких закріплені різні форми гендерної дискримінації, такі як обмеження можливості жінок бути присяжними, неналежна реакція на заяви жінки щодо вчинення проти неї домашнього насильства, відмова у врахуванні специфічних потреб жінок в ув'язненні, брак гендерно-чутливих альтернатив затриманню, які не передбачають утримання під вартою, непропорційна криміналізація жінок, катування чоловіків.

Внаслідок проведеного дослідження, було встановлено:

– гендерне рівноправ'я передбачає рівні права для чоловіків і жінок, а гендерна рівність – забезпечує рівне користування та рівну можливість чоловікам та жінкам реалізувати наявні у них права;

– існує 2 підходи до гендерної рівності у кримінальному провадженні. Перший стосується гендерної рівності серед учасників кримінального провадження, які мають владні кримінальні процесуальні повноваження. Другий направлений на забезпечення гендерної рівності стосовно учасників кримінального провадження, які не мають кримінальних процесуальних повноважень. В свою чергу, у другому підході форми порушення гендерної рівності у кримінальному провадженні можуть залежати від процесуального статусу особи: підозрюваний чи потерпілий;

– принцип гендерної рівності відноситься до такої засади кримінального провадження як рівність перед законом і судом, що пояснюється як значно ширшим переліком ознак, за якими забезпечується рівність перед законом і судом, а також наявністю додаткових гарантій у останньої для окремих категорій осіб, що сприяє забезпеченню можливості повно реалізувати закріплені за ними права.

Ключові слова: кримінальне провадження, гендерна рівність, гендерне рівноправ'я, засади кримінального провадження, принцип гендерної рівності.

The article is devoted to separate issues of gender equality and the place of the principle of gender equality in the system of principles of criminal proceedings. The definitions of gender equality available in the literature were given, and a common feature characteristic of gender equality was highlighted – equal enjoyment of the rights of men and women, despite their physiological differences. The article also analyzed the provisions of the Constitution of Ukraine and current legislation, which directly enshrine the principle of gender equality.

The author studied the decisions of the ECHR, which enshrine various forms of gender discrimination, such as restrictions on women's ability to be jurors, inadequate response to women's statements about domestic violence against her, refusal to take into account the specific needs of women in detention, lack of gender-sensitive alternatives to detention that do not involve detention, disproportionate criminalization of women, torture of men.

As a result of the research, it was established:

– gender identical rights provides equal rights for men and women, and gender equality ensures equal use and equal opportunity for men and women to exercise their existing rights;

– there are 2 approaches to gender equality in criminal proceedings. The first concerns gender equality among participants in criminal proceedings who have powerful criminal procedural powers. The second is aimed at ensuring gender equality in relation to participants in criminal proceedings who do not have criminal procedural powers. In turn, in the second approach, the forms of violation of gender equality in criminal proceedings may depend on the procedural status of the person: suspect or victim;

– the principle of gender equality refers to such a principle of criminal proceedings as equality before the law and the court, which is explained by a much wider list of features by which equality before the law and the court is ensured, as well as by the presence of additional guarantees in the latter for certain categories of persons, which helps to ensure the possibility of fully realizing the rights granted to them.

Key words: criminal process, gender equality, gender identical rights, principles of criminal justice, principle of gender equality.

Кримінальне процесуальне право нерозривно пов'язане із існуючими соціальними, економічними, політичними процесами, тенденціями та змінами у суспільстві та вимушено реагує на них. Найдоцільніший приклад змін кримінального процесуального законодавства, внаслідок соціально-політичних потрясінь – події 24 лютого 2022 року в Україні, у зв'язку з чим законодавцем були внесені зміни до Кримінального процесуального кодексу України, серед яких можна виділити статті 615, 615¹, що присвячені особливому режиму кримінального провадження в умовах воєнного стану та відновлення втрачених матеріалів кримінального провадження в умовах воєнного стану.

Одним із актуальних, сучасних та дискусійних напрямів соціально-правового характеру є питання гендерної рівності, яке активно досліджується іншим галузями права, однак щодо якого відсутні системні дослідження в галузі кримінального процесуального права. З огляду на

що, у нашій роботі, дослідимо існуючі підходи до визначення принципу гендерної рівності, а також спробуємо визначити його місце в засадах кримінального провадження.

Перш за все, варто визначитись із змістом гендерної рівності. Різні джерела надають різне визначення даної категорії:

– «під гендерною рівністю розкривають процес справедливого та рівного ставлення до жінок та чоловіків у суспільстві, забезпечення рівних прав і рівних можливостей для жінок і чоловіків, однакових умов для реалізації прав людини, участі в економічному, політичному, соціальному і культурному розвитку»[11];

– гендерна рівність – «це однакове забезпечення рівними правами жінок і чоловіків. Автори запевняють, що зміст цього поняття включає відсутність привілеїв за статтю, заборону дискримінації, а також свободу вибору, розвитку, пошуку» [8, с. 194];

– «під гендерною рівністю слід розуміти рівні права і рівні можливості для жінок і чоловіків у суспільстві, рівні умови для реалізації прав людини, участь в національному, політичному, економічному, соціальному та культурному розвитку, отримання рівних винагород за результатами участі» [7];

– Світовий банк визначає гендерну рівність наступним чином: «гендерна рівність або рівність між різними групами жінок і чоловіків означає рівне користування групами жінок і чоловіків – будь-якого віку і незалежно від сексуальної орієнтації або гендерної ідентичності – правами, соціально цінними благами, можливостями, ресурсами і винагородами. Рівність означає не те, що жінки і чоловіки однакові, а те, що користування ними правами, можливостями та життєвими шансами не регулюється і не обмежується тим, народилися вони жінкою чи чоловіком» [4].

Наведені поняття дозволяють виділити їх основну спільну ознаку, що характерна для гендерної рівності – рівне користування правами чоловіків та жінок, незважаючи на їх фізіологічні відмінності.

Звісно теоретичні визначення є важливим в дослідженні нашого питання, але необхідно визначитись із наявністю правових підстав, які б свідчили, що в Україні в певній формі на законодавчому рівні закріплене право гендерної рівності. З огляду на що, варто вказати на положення статті 24 Конституції України, яка передбачає, що «громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками» [5]. Тобто головний закон країни чітко вказує, що наділяючи громадян рівними правами, держава не вправі їх обмежувати в залежності від статі громадянина.

Окрім прямої вказівки на гендерну рівність у Конституції України щодо неї наявні опосередковані згадки. Так, у статті 21 вказується, що «усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах. Права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними» [5]. В даному випадку живиння законодавцем дефініції «люди» свідчить про більш ширший перелік суб'єктів (не тільки громадян, але і іноземців та осіб без громадянства) щодо яких декларується рівність їх прав. Однак, нас цікавить декларування рівності не тільки прав, але і гідності усіх людей (і чоловіків, і жінок). Оскільки в контексті кримінального провадження, яке характеризується можливістю застосування до особи кримінальних-процесуальних засобів, в окремих випадках, на певний час без ухвали слідчого судді – збереження гідності особи є показником законності, ефективності та професійності роботи правоохоронних органів.

Необхідно вказати і на зміст статті 51 Конституції України, яка також зазначає про рівні права і обов'язки між чоловіком і жінкою, однак вже в спеціалізованому інституті соціуму – в шлюбі: «шлюб ґрунтується на вільній згоді жінки і чоловіка. Кожен із подружжя має рівні права і обов'язки у шлюбі та сім'ї» [5].

Також, окрім Конституції України, безпосередньо поняття гендерної рівності наявне і в Законі України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків»: «гендерна рівність – це рівний правовий статус жінок і чоловіків та рівні можливості його реалізації, що дозволяє особам обох статей брати рівну участь у всіх сферах життєдіяльності суспільства» [10].

Важливою ознакою наведених нами нормативних понять є рівність прав і свобод чоловіка і жінки, а також їх рівність перед законом, що прямо зазначено в Конституції України, та на що вказує «рівний правовий статус жінок і чоловіків» у Законі України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків». Зазначена ознака дещо відрізняється від тієї, яка була виділена нами з наведе-

дених доктринальних понять. Головною відмінністю є те, що нормативно-правові акти закріплюють засаду рівності прав та конкретні права якими наділяється особа, а в доктрині вказується на рівне користування правами чоловіками і жінками. Тобто, по суті, мова йде про гендерне рівноправ'я та гендерну рівність, де гендерне рівноправ'я передбачає рівні права для чоловіків і жінок, а гендерна рівність – забезпечує рівне користування та рівну можливість чоловіками та жінками реалізовувати наявні у них права. Так, наприклад, і чоловіки, і жінки мають рівне право на працю, але забезпечується воно по різному (з урахуванням фізіологічних особливостей жінки). Оскільки саме для жінок передбачена відпустка, у зв'язку з вагітністю та пологами. Відсутність жінки впродовж 126 днів (термін відпустки) на роботі не вважається прогулом або порушенням трудової дисципліни, а є способом урівняти можливість жінки реалізовувати в повній мірі наявне у неї право на працю.

Варто звернути увагу також і на наявні з цього приводу позиції в літературі: «сьогодні, дискутуючи про принцип рівності, говорять про забезпечення рівних можливостей і рівних результатів, де в першому випадку необхідно надати однакові шанси на здобуття «місця під сонцем» у суспільстві («*la carrere ouverte aux talents*», що з французької перекладається як «кар'єра, відкрита талантам»), певну державну підтримку вільної конкуренції, коли всі перебувають в рівних умовах і грають за однаковими правилами. Згодом приходиться усвідомлення того, що найбільша несправедливість – це поводитися однаково з тим, що фактично не однаково. У другому випадку суспільство і держава повинні гарантувати рівність людей завдяки перерозподілу соціальних благ чи запровадженню т. зв. позитивної дискримінації внаслідок обмеження вільної конкуренції, що лежить в основі рівності можливостей» [2, с. 18].

Розглядаючи засаду гендерної рівності у кримінальному провадженні варто зазначити про наявність двох підходів до цього питання. Перший стосується гендерної рівності серед учасників кримінального провадження, які мають владні кримінальні процесуальні повноваження. Другий направлений на забезпечення гендерної рівності стосовно учасників кримінального провадження, які не мають кримінальних процесуальних повноважень.

Досліджуючи перший підхід, варто звернути увагу на наявні у літературі твердження авторів:

– «нині, хоча й на законодавчому рівні, усе ж такі створені реальні передумови забезпечення та реалізації рівних прав жінок та чоловіків щодо працевлаштування, однак конкретизація положення щодо гендерної рівності під час працевлаштування в різних сферах суспільного життя, у тому числі й у правоохоронній, узагалі відсутня» [14, с. 300].

– «під гендерною рівністю в діяльності правоохоронних органів України слід розуміти рівні права та можливості працівників вказаних органів України при здійсненні правоохоронних та правозахисних функцій відповідно до норм чинного законодавства незалежно від статі» [1].

– «якщо можна впевнено говорити про те, що наразі немає гендерної нерівності в правоохоронних органах, то є певні фактори, які змушують самих жінок відмовлятися від вказаного виду діяльності. Жінки, що проходять службу в правоохоронних органах України, скаржаться на забезпечення форменим одягом, відсутність якісного медичного забезпечення, важку, громіздку і незручну конструкцію стандартних бронежилетів, ненормований робочий день, важке психологічне та фізичне навантаження тощо. Щодо забезпечення прав чоловіків, що працюють в підрозділах Національної поліції України, то щодо них порушуються соціально-трудова права, чоловіки частіше виконують службові завдання, пов'язаними із ризиком для життя та здоров'я, але все одно ці завдання повинні вико-

нувати вони, через свої фізичні здібності, а не жінки, хоча це також залежить від фізичної підготовки» [4].

Щодо другого підходу, пов'язаного із забезпеченням гендерної рівності учасників кримінального провадження, які не мають кримінальних процесуальних повноважень, то наявні різні форми порушень прав осіб. Так, наприклад, у справі «Зарб Адамі проти Мальти» ЄСПЛ було виділено такий дискримінаційний випадок як обмеження можливості жінок бути присяжними: «заявник стверджував, що його дискримінують у контексті здійснення обов'язків присяжного засідателя. Він скаржився, що виходячи з практики формування списків кандидатів у присяжні, існує набагато більша ймовірність, що до складу суду буде викликаний чоловік. Згідно із статистичними даними, понад 95% присяжних за 5 років були особами чоловічої статі. ЄСПЛ вирішив, що оскільки чоловіки та жінки знаходяться в аналогічній ситуації в частині своїх громадянських прав та обов'язків, така ситуація дійсно становить дискримінацію» [13].

Також, однією з форм гендерної дискримінації жінок, яку виділяє ЄСПЛ є неналежна реакція на заяви жінки щодо вчинення проти неї домашнього насильства: «її [заявниці] власний випадок ілюстрував відсутність засобів захисту жертв насильства в сім'ї в Росії, де правоохоронні органи проявляли патріархальне та дискримінаційне ставлення до проблеми домашнього насильства, розглядаючи його як «меншу форму» насильства та «приватну справу». Незважаючи на те, що заявниця подала більше семи заяв владі, вони не почали розслідування і не запобігли подальшим нападам, виявивши вражаючий рівень поступливості та співучасті у неналежному поводженні, яке вона зазнала. Протягом десятиліття різні органи ООН висловлювали занепокоєння щодо високого рівня насильства над жінками в Росії та закликали Росію привести своє законодавство у відповідність до міжнародних стандартів. Натомість російські законодавці скасували існуючий захист жертв насильства в сім'ї та декриміналізували побої в сім'ї в 2017 році. Підтримка декриміналізації на найвищому політичному рівні показала, що дискримінація жінок є частиною офіційної державної політики, яка виступає за «традиційні цінності» та жорсткі гендерні ролі та не здатна засудити застосування фізичного насильства щодо членів сім'ї» [12].

Комітет ООН з ліквідації всіх форм дискримінації стосовно жінок в Загальних рекомендаціях № 33 щодо доступу жінок до правосуддя зазначив (у випадку, якщо вони є жертвами злочину проти них), що «жінки страждають від дискримінації в кримінальних справах через:

а) брак гендерно-чутливих альтернатив затриманню, які не передбачають утримання під вартою;

б) відмову у врахуванні специфічних потреб жінок в ув'язненні;

в) відсутність гендерно-чутливого моніторингу та незалежного перегляду механізмів. Вторинна віктимізація жінок системою кримінальної юстиції має вплив на їхній доступ до правосуддя, враховуючи їх підвищену вразливість до психологічного та фізичного насильства і загрози в часі арешту, допитів та в ув'язненні» [3].

Квінтесенцією рекомендацій Комітету стосовно забезпечення гендерної рівності у справах, де жінка є жертвою злочину є наступні: «Комітет рекомендує державам-членам вживати заходів для гарантування того, що жінки не піддаються невинуватим затримкам при зверненні за захистом і що усі справи щодо дискримінації на підставі гендеру в рамках кримінального законодавства, включаючи насильство, розглядаються своєчасно та безсторонньо» [3].

Цікавим є також висновки Комітету ООН з ліквідації всіх форм дискримінації стосовно жінок щодо порушення гендерної рівності відносно них у випадку, якщо вони є правопорушниками: «жінок також непропорційно кри-

міналізують відповідно до їх ситуації чи статусу, наприклад, жінок, які займаються проституцією, жінок-мігрантів, жінок, звинувачених у подружній зраді, лесбійок, бісексуалів, трансгендерних жінок та інтерсексуальних осіб, жінок, які перенесли аборт або жінок, що належать до інших дискримінованих груп. Комітет зауважує, що в багатьох країнах є критична недостача підготованих поліцейських і правових та судових кадрів, здатних діяти відповідно до вимог кримінального розслідування» [3].

Наведені вище приклади стосуються гендерної нерівності в кримінальному провадженні щодо жінки. Однак, гендерна дискримінація наявна і стосовно чоловіків, поширена форма якої – неприйняття заяви про вчинення кримінального правопорушення працівниками правоохоронних органів у випадку якщо чоловік – жертва насильницьких злочинів невеликої тяжкості або якщо він є жертвою домашнього насильства, з огляду на особливості місця чоловіка у суспільстві. У випадку, якщо чоловік є підозрюваною особою, то він відповідно до Посібника зі статті 3 Конвенції з прав людини, присвяченого забороні катування та опублікованого Верховним Судом за домовленістю з Радою Європи та Європейським судом з прав людини, значно частіше ніж жінка піддається катуванню. Так, з 16 наведених в якості прикладів катування рішень ЄСПЛ 11 стосувались чоловіків: «Селмуні проти Франції», «Ілашку та інші проти Молдови та Росії», «Аль Наширі проти Польщі», Петросян проти Азербайджану», «Аксої проти Туреччини», «Ісраїлов проти Росії», «Зонтул проти Греції», «Невмержицький проти України», «Сатібалова та інші проти Росії», «Лапунов проти Росії», «Гефген проти Німеччини» [9]; в 2 рішеннях заявниками були жінки: «Салман проти Туреччини», «Айдин проти Туреччини», «Ель-Масрі проти колишньої Югославської Республіки Македонії» [9]; і 3 рішення стосувались чоловіків та жінок: «Маслова та Налбандов проти Росії», «Бати та інші проти Туреччини», «Луценко та Вербицький проти України» [9].

Отже, проблеми гендерної рівності, незважаючи на масштаб інших – наявні та мають своє вираження у кримінальному провадженні, при цьому вони диференціюються в залежності від ролі особи в кримінальному правопорушенні.

Виникає питання про місце гендерної рівності у кримінальному процесі. В даному випадку, наявні різні підходи до його визначення. Гендерну рівність можна виділяти в якості самостійної засади кримінального провадження, однак, в даному випадку, ця позиція суперечитиме системі засад кримінального провадження, наявній у кримінальному процесуальному законодавстві. Можна розглядати принцип гендерної рівності в якості складової частини верховенства права, але в даному випадку доцільніше віднести до верховенства права саме гендерне рівноправ'я про яке ми писали вище. Більш доречніше віднести принцип гендерної рівності до такої засади кримінального провадження як рівність перед законом і судом, яка передбачає, що «не може бути привілеїв чи обмежень у процесуальних правах, передбачених цим Кодексом, за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних чи інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, громадянства, освіти, роду занять, а також за мовними або іншими ознаками. У випадках і порядку, передбачених цим Кодексом, певні категорії осіб (неповнолітні, іноземці, особи з розумовими і фізичними вадами тощо) під час кримінального провадження користуються додатковими гарантіями» [6]. Наявність додаткових гарантій в окремих категорій осіб для забезпечення можливості реалізувати ними закріплені за ними права – є ключовою ознакою забезпечення рівності, що свідчить про доцільність віднесення принципу гендерної рівності до більш загального кримінального процесуального – рівність перед законом і судом.

Правильність даної позиції підтверджується і наявними в літературі висновками: «гендерна рівність порівняно недавно розглядається як структурний елемент всеосяжного принципу рівності громадян і не може бути виключена із загального процесу розвитку суспільства. І хоча норма-принцип про гендерну рівність суддів і безгендерність суддівської професії через своє сенсове наповнення, змістову та формальну визначеність, на перший погляд, не потребує додаткових тлумачень, це тільки поверхнєве враження, адже під час її дослідження виникає чимало питань» [2, с. 19].

Підсумовуючи необхідно зазначити, що гендерне рівноправ'я передбачає рівні права для чоловіків і жінок, а гендерна рівність – забезпечує рівне користування та рівну можливість чоловікам та жінкам реалізовувати наявні у них права.

Існує 2 підходи до гендерної рівності у кримінальному провадженні. Перший стосується гендерної рівності серед учасників кримінального провадження, які мають владні кримінальні процесуальні повноваження. Другий направлений на забезпечення гендерної рівності стосовно учасників кримінального провадження, які не мають кримінальних процесуальних повноважень. В свою чергу, у другому підході форми порушення гендерної рівності у кримінальному провадженні можуть залежати від процесуального статусу особи: підозрюваний чи потерпілий.

Принцип гендерної рівності відноситься до такої засади кримінального провадження як рівність перед законом і судом, що пояснюється як значно ширшим переліком ознак, за якими забезпечується рівність перед законом і судом, а також наявністю додаткових гарантій у останньої для окремих категорій осіб, що сприяє забезпеченню можливості повно реалізувати закріплені за ними права.

ЛІТЕРАТУРА

1. Social inclusion. The World Bank. URL: <https://www.worldbank.org/en/topic/social-inclusion#1>
2. Боброва Ю.Ю. Правовий принцип гендерної рівності суддів: сучасний погляд. *Юридичний бюлетень*, № 7, Ч. 1, 2018. С. 15-21
3. Загальна рекомендація CEDAW №33 щодо доступу жінок до правосуддя від 03 серпня 2015 року. URL: <https://www.osce.org/files/Gender%20equality.Training%20materials.pdf>
4. Казначеев В.Г., Настич Т.М. Забезпечення гендерної рівності у правоохоронній діяльності. *Підготовка поліцейських в умовах реформування системи МВС України*. Харків, 2020. С. 32. URL: https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/29_05_2020/pdf/7.pdf
5. Конституція України № 254к/96-ВР від 28 червня 1996 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr#Text>
6. Кримінальний процесуальний кодекс № 4651-VI від 13 квітня 2012 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#n465>
7. Левченко К.Б. Гендерна політика в Україні: визначення, формування, управління [текст] : [монографія] / К.Б. Левченко. Х. : Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2003. 344 с.
8. Мельник Т. Сучасне гендерне мислення [текст] : [словник] / Т. Мельник, Л. Кобелянська. К. : К.І.С., 2005. 280 с.
9. Посібник зі статті 3 Конвенції з прав людини, присвяченого забороні катування за ред. 31 серпня 2024 року. URL: https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/guide_art_3_ukr
10. Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків : Закон України, № 2866-IV від 8 вересня 2005 року. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/go/2866-15>
11. Про затвердження Методичних рекомендацій щодо включення до колективних договорів та угод положень, що забезпечують рівні права та можливості жінок і чоловіків у трудових відносинах. URL: <https://www.msp.gov.ua/projects/461/>
12. Рішення ЄСПЛ «Володіна проти Росії» (заява № 41261/17), від 09 липня 2019 року. URL: <https://www.echr.com.ua/wp-content/uploads/2019/08/rishennia-espl-volodina-proti-rosii.pdf>
13. Рішення ЄСПЛ «Зарб Адамі проти Мальти» (заява № 17209/02), від 20 червня 2006 року. URL: <https://rm.coe.int/6120252-v1-legal-summaries-gender-equality-help-ukr/1680907ab4>
14. Сердюченко О. В., Коваленко Ж. А. Механізм забезпечення гендерної рівності при працевлаштуванні в органи прокуратури України. *Порівняльно-аналітичне право*. 2015. № 2. С. 300–304.